

875

1372.

1500

1971

1996

10.000

600

2000.

5.000.000

1996.

Gdje i kada je prošlost? Odnos prema vremenu

Gdje i kada je prošlost? Odnos prema vremenu

Mi se odnosimo prema vremenu kao da poznamo i razumijemo Einsteinovu teoriju relativnosti, da je vrijeme opipljiva i mjerljiva dimenzija, četvrta dimenzija. Svaki pronađeni artefakt određuju četiri dimenzije – geografska dužina, širina, nadmorska visina te datacija –vremenska odrednica. Smatramo da svaki arheološki nalaz ima vremenski atribut koji je objektivan i mjerljiv te da smo ga kadri prepoznati i uočiti sa zadivljujućom preciznošću primjenom suvremenih metoda prirodnih znanosti i računalnog modeliranja. Prvu vremensku odrednicu dajemo odmah, i, za razliku od ostalih, ne mjerimo je s pomoću uređaja i računanja nego na temelju naših tablica, kronologija i tipologija, našeg iskustva. Nakon toga uzorke iz sloja, za koje odlučimo da su zbog pouzdanosti konteksta istovremeni (!), šaljemo na datiranje kako bismo potvrdili svoje preliminarne pretpostavke. Ako se rezultat pokaže previše neobičnim, odbacujemo ga uz sumnju da su nastali poremećaji u stratigrafiji, odnosno primarnom kontekstu i tu upadamo u čestu stupicu premise Pompeji. Mislimo da ne gledamo ostatke iz prošlosti kao zamrznute slike, ali stratigrafiju i pouzdanost konteksta promatramo upravo na taj način.

Vrijeme je neodvojivo od prostora. Odnos vremena i prostora možemo pratiti od prvih pisanih izvora. Također možemo pratiti i legitimnost odnosa prostor – vrijeme. Pravo na neki prostor polaže se ovisno o vremenu. Taj se odnos zadržao do danas, a može ga se pratiti gotovo na svim područjima kroz gotovo sva razdoblja. Vrijeme se gleda prostorno, kao što udaljenost i određeni vremenski opseg pripada određenoj osobi, zajednici, državi.

Usmena predaja

Usmena predaja je tema koja izaziva mnoge rasprave i proturječja i mnogo je znanstvenika koji smatraju da dugotrajni prijenos priča i informacija nije moguć u društvima koja se ne koriste pismom (npr. Henige 2009, Parker Pearson 2021). Tako se kao znanstveno provjerena činjenica uzimala pretpostavka da u svakom društvu točna usmena prepričavanja nekog događaja ne prelazi trajanje od tri do četiri generacije (Spear 1981). Sve više od toga nalazi se ili u spisima ili u nekom obliku narativa koji je u sferi autoriteta. Koliko traje usmena predaja.

ovisi o tome koliko znanstvenici misle da je „moguće” ili „realno”. Tako da velikodušno dopuštaju trajanje od otprilike 500 godina, ali ne više. Recimo 4000 godina nazvat će „pretjeranim”. Upravo tim argumentom pobijena je tvrdnja da bi u usmenoj tradiciji mogle preživjeti priče o tome da se kamenje za Stonehenge donijelo iz udaljenih krajeva (Parker Pearson 2021).

Henige (2009) zaključuje da je toliko dugačak prijenos informacija „nemoguće da bi se opovrgnulo, ali i nemoguće da bi se vjerovalo”.

No, istraživanja upućuju na suprotno i pokazuju da moramo prihvatiti mogućnost dugog trajanja usmene predaje, preko svih vremenskih granica na koje smo naviknuli, a to je prije svega mogućnost da su mnogobrojni mitovi o potopu reminiscencija na događaje uzrokovane završetkom posljednjega ledenog doba. U 19. stoljeću zapisana je aboriđinska tradicija o potapanju Bassian kopnenog mosta koji povezuje Tasmaniju s kopnom Australije i prisutnost kulturološki važne „Velike južne zvijezde”, identificirane kao Canopus (α *Carinae*) na južnom nebu. Koristeći se batimetrijskim i topografskim podacima kopna i morskog dna u Bassovu tjesnacu, procjenjuje se da je Bassian kopneni most konačno potopljen prije otprilike 12 000 godina. Prema izračunima deklinacije zvijezde Canopus, tijekom posljednjega precesijskog ciklusa (26 000 godina) pokazalo se da je bila na južnoj deklinaciji ($\delta < -75^\circ$) između 16 300 i 11 800 godina, a svoju je minimalnu deklinaciju dosegla prije približno 14 000 godina (Hamacher i sur. 2023). Time su znanstvenici primjenom kompleksnoga multidisciplinarnog istraživanja došli do *terminus antequem* za starost tih usmenih predaja.

Za tradiciju o poplavi se kao sasvim ozbiljan argument osmislilo i tumačenje da su ljudi čuli od kolonizatora o biblijskoj poplavi pa da se mit tako prenio k njima (Henige 2009).

Vrijeme je uz čovjeka neovisno o ostalom što mu je na raspolaganju. Bilježenje vremena i prvi kalendari također su sporna tema među znanstvenicima. Iako su ljudi svaki dan promatrali zvijezde i njihovo gibanje, oznake kojima su ih možda bilježili uglavnom se odbacuju zbog nedostatka dokaza. Tako imamo teorije o tome da je stijenska umjetnost zapravo način bilježenja vremena, nama poznata teorija o oznakama na posudama vučedolske kulture te u skorije vrijeme i teorija da prikazi na pilarima na lokalitetu Göbekli Tepe

zapravo prikazuju zviježđa. Iako je teško takvo što dokazati, ipak je manje vjerojatno da ljudi nisu imali način bilježenja vremena nego da jesu.

Mi danas živimo u svijetu u kojem je prihvaćena linearna koncepcija vremena. No, to nije jedini način. Postoje linearne i cikličke koncepcije vremena i prošlosti. Linearna koncepcija vremena svojstvena je suvremenim zajednicama pretežito europskog smještaja ili podrijetla, kod kojih je dominantan kršćanski nauk. Jedna od tih je i naša. Cikličku koncepciju vremena poznajemo od starih Grka, autohtonih Amerikanaca, hinduista, Japanaca (šintoizam). Osnovna su obilježja takvog poimanja vremena da se sve događa u ciklusima koji imaju svoj početak i kraj, pri čemu kraj jednog ciklusa označuje početak drugoga ciklusa.

Izmjena dana i noći, odnosno jedinica dana je osnova svake kronologije. To je izmjena koja je konstantna i svima vidljiva. Gledajući kako se svaki dan izmjenjuju noć i dan, zamisao o cikličkom vremenu čak zvuči logičnije. U posljednjih desetak godina dva su događaja, medijski intenzivno popraćena, bila uvjetovana upravo takvom kalendarskom smjenom ciklusa. Jedan se odnosi na smjenu na prijestolju u carskom Japanu 2019. kada se zbog abdikacije starog cara i dolaska novoga, računanje vremena resetira na novo doba. Drugi je događaj bio medijski mnogo bučnije popraćen, te je popularnost trajala mnogo dulje, s time da u tom slučaju nije bila riječ o stvarnom događaju (za razliku od Japana, gdje je početak novog brojenja vremena bio simboličan, ali i stvaran jer je administrativno reguliran i obvezujući za sve stanovnike te zemlje, a ovaj drugi je označavao jedan od završetaka jednog ciklusa vremena). Riječ je, naravno, o bučno najavljivom smaku svijeta koji se trebao dogoditi na kraju jednog od ciklusa majanskoga kalendara, koji se, preračunat u gregorijanski kalendar, trebao dogoditi 2012. godine.

Linearna koncepcija vremena i prošlosti usko je povezana s kršćanskom naukom, s jedne strane, i idejom napretka, s druge strane. Linearnu su koncepciju na razvoj ljudskog društva primijenili Rousseau, Hobbes, Hegel, Marx, Tylor, Morgan i mnogi drugi poslije njih, a sadržava ideju o razvoju i širenju ljudskog duha, ekspanziji gotovo poput nastanka svemira nakon Velikog praska. Povijest kao napredak dio je linearne koncepcije vremena i prošlosti i zbog toga se ta koncepcija to-

liko uklopila u zapadni svijet da je teško moguće zamisliti alternativu.

Sve discipline koje se bave čovjekom nekako su više ili manje intenzivno proučavale vrijeme, a pitanje vremena, naravno, proučavaju i prirodne znanosti.

Definicijama vremena i prostora bavili su se gotovo svi glasoviti znanstvenici, a ovdje navodim samo neke:

Immanuel Kant definira vrijeme i prostor kao uvjete spoznaje, smatrajući da je promjena apsolutno ovisna o vremenu, odnosno da je jedino po vremenu i moguća (Kant 1984). Prostor i vrijeme ne mogu biti odvojeni prema S. Hawkingu, te je poznata sintagma vrijeme-prostor (*time-space*) koja označuje njihovu neodvojivost (Hawking 1996).

Povijesno je vrijeme određeno događajima u kojima sudjeluje čovjek, a sve drugo vrijeme je fizikalno ili „prirodno“. Vrijeme protječe u ciklusima koji se sastoje od mjerljivih jedinica koje se mogu pratiti kalendarom.

Ciklička koncepcija vremena temelji se na smjeni dana i noći pri čemu vidimo svakodnevni završetak i ponovni početak. Po cikličkoj koncepciji vremena i prošlosti sve se događa u određenim ciklusima, svaki ciklus ima svoj početak i kraj. Ciklusi su odvojeni jedan od drugoga.

Foucault, odbacujući evolucionistički pristup i povijesni razvoj, zapravo vraća cikličku koncepciju jer smatra da povijest čine četiri fragmentirane i nepovezane epohe – episteme (renesansna, klasicistička, moderna i postmoderna). Pri tome niječe postojanje povijesnoga linearnog razvoja jer episteme nastaju same od sebe bez ikakve povezanosti u povijesnom razvoju kojega nema. Epistema je pogled na svijet u svim granama znanja koja svima nameće pravila u strukturi misli koju ljudi u određenom razdoblju jednostavno ne mogu izbjeći, dakle definira način na koji nastaje znanje i kako je to znanje upotrijebljeno. U jednoj kulturi u određenom trenutku postoji samo jedna epistema koja definira uvjete nastanka svakoga znanja. Nije moguće spoznati uzročnost povijesnih promjena jer je svatko zarobljen u svojoj epistemi (Foucault 2019). Slična je struktura znanstvenih revolucija prema T. Kuhnu (2013), u kojoj se znanost ne razvija linearno, nego ciklički.

Stratigrafska koncepcija vremena i smještaj prošlosti i budućnosti

Dvije su važne razlike u usporedbi s današnjim uobičajenim računanjem i poimanjem vremena. Prva je da je prevladavala ciklička koncepcija vremena. To znači da vrijeme ne teče linearno nego u ciklusima. Druga je položaj prošlosti i budućnosti u odnosu prema nama u sadašnjosti.

Različite ljudske zajednice različito doživljavaju vrijeme. Vrijeme stoga ne postoji kao izvanjska činjenica koju treba samo mjeriti, nego je vezano uz osnovnu prirodu socijalnih aktivnosti u raznim zajednicama („kulturama“) (Bergemann 1992).

Postoje razna poimanja vremena, pa tako i prošlosti, kao i mnogobrojni kalendari, jer je vrijeme društveno uvjetovani konstrukt. Percepcija vremena ne može se lokalizirati na specifičnome mjestu u mozgu. Na percepciju vremena uvelike utječu vizualni podražaji, iskustvo i emocije. Zajednice možemo dijeliti i po tome imaju li kalendar ili vrijeme računaju po ciklusima u kojima im se obavljaju životno važne aktivnosti – poput sjetve, žetve i sl.

Odnos vremena i ljudi nije moguće izravno uočiti preko arheoloških nalaza, nego jedino preko analogija ili eksperimenata u sadašnjosti. Stoga je važno poznavati što više mogućih koncepcija vremena i percepcije prošlosti kako bismo mogli pretpostaviti odnos prema vremenu neke zajednice iz prošlosti koju istražujemo. Ovisno o intenzitetu događaja čovjeku protječe vrijeme, a i bilježenje vremenskih odrednica ovisi o tome koliko je neki događaj bio važan pojedincu ili zajednici.

U različitim se kulturama razlikuje smještaj prošlosti i budućnosti u odnosu prema nama, odnosno sadašnjost. Danas se izražavamo tako da je prošlost iza nas, u tami koju trebamo rasvijetliti, a budućnost stoji ispred nas, svijetla i mi koračamo prema njoj. Na pitanje kamo vrijeme ide i odakle dolazi, većina ljudi će odgovoriti da dolazi iz prošlosti i da se kreće prema budućnosti. U prostornom i tjelesnom smislu vrijeme počinje s lijeve strane od unatrag i rasteže se prema desnoj ruci pruženoj naprijed, prema budućnosti. Ta slika odgovara i slici tijela koje je shvaćeno kao sustav djelovanja aktivno organiziran u svjetlu iskustva prošlosti. (Čaldarović 2009).

Uz takvo poimanje stratigrafskog položaja vremena, postoji i obrnuti, u kojem je prošlost ispred nas, jer nam je poznata, jer smo je doživjeli i možemo je „vidjeti“, a iza nas je budućnost, u tami iza naših leđa, ne vidimo ju jer je tek treba dostići, te nam je nepoznata. Primjer koji dobro predočuje takvo poimanje vremena je scena u drugom filmu *Star Wars* serijala (<https://www.imdb.com/title/tt0120915/>) u kojoj se iza dječaka Anakina Skywalkera koji hoda po pustinjском okolišu planeta Tatooine, oblikuje sjena u obliku Dartha Vadera, na taj način navješćujući buduće događaje koje akter sam još ne može vidjeti.

Lokacija prošlosti

Primjere koje ovdje donosim potječu sa Staroga istoka. Prošlost u Sumeru je *bala*, u Akadu *palu*, a Egeru je ista riječ za leđa i za budućnost. U Akadu je *warkatu* – budućnost, ono što je iza nečijih leđa, a *pananu* prošlost – koja nastaje iz riječi sučelice, ispred. U spisima se spominju generacije i genealogije, povijest je odraz prilika u sadašnjosti, a naglasak nije na kronologiji događaja nego na imenima sudionika. Dakle, motivacija nije bilježenje događaja nego stvaranje biografija (Maul 2008). Poznat Ep o Gilgamešu iz starobabilonskog razdoblja također govori o smještaju prošlosti. Besmrtnost, kako nas uči Ep o Gilgamešu, znači pomlađivanje, a besmrtnost se može ostvariti u oba smjera, iz prošlosti i u budućnost. Prošlost dolazi u sadašnjost kako bi krenula u budućnost. Navodi se da ide u nepoznato okrećući leđa, a da mu tama nije dopustila da vidi što je *iza* njega (Glassner 2004). Pjesma govori o Gilgamešu, kralju Uruka koji je vladao oko 2700. g. pr. Kr. Najstarije verzije potječu iz 2100. – 1700 pr. Kr. Zapisan je i u sumerskim i akadskim verzijama te je preživio oko 13 stoljeća, najmlađe inačice su iz 7. stoljeća pr. Kr. (Emelianov 2021) U 8. stoljeću pr. Kr. Nabuzukupkenu je preradio ep i Gilgamešovo putovanje u 12 dijelova koji su korespondirali s babilonskim kalendarom. Drugi globalno poznat dokument, Hamurabijev zakonik iz 18. st. pr. Kr., donosi podatke da babilonski kalendar ima 354 dana, te 12 mjeseci koji imaju 29 i 30 dana. Nedostajalo je 11 i ¼ dana, pa se svakih 19 godina dodavalo 2 mjeseca i 7 dana. Kad je Hamurabi zauzeo kraljevstvo Larsu, odmah je nametnuo imenovanje godina svojim imenom. Prije toga, u Larsi je zabilježen prvi primjer korištenja sustava kalendara ovisno o nekoj eri – „*ovo je prva godina otkako je kralj zauzeo Isin*“. Ne upotrebljava se

nakon smrti Rim Sina (1758. – 1699. g. pr. Kr.) (Charpin & Zielgler 2013). To je druga koncepcija poimanja vremena na istoku uz cikličku – ere određene događajima. Natpis Urukagina govori o početku vremena – navodi da vrijeme postoji „*bar od kada je sjeme razasuto*“, što bi bila početna točka vremena (Rubio 2013). U gradu Mari postoje arhivi od 1782. – 1762. g. pr. Kr. i odnose se na dva naraštaja. Najstarije sjećanje koje se spominje približno je iz 1850. g. pr. Kr. (Sasson 2015). Takvi tekstovi nisu bili dio općeg znanja nego jako uske sfere pisara i učenjaka (Beaulieu 2013).

U Ugaritu je zabilježena prva pomrčina Sunca. Prvotno se pretpostavljalo da predstavlja pomrčinu 3. 5. 1375. pr. Kr. (Sawyer & Stevenson 1970), no u radu iz 1989. predložen je datum 5. 3. 1223. pr. Kr. koji se danas smatra za točnijim (de Jong & van Sold 1989). Drugi datum pretpostavlja da se primijenio egipatski, a ne babilonski kalendar, pa bi tako mjesec *hijaru* bio ranije. Uz tu pretpostavku vezalo se i pretpostavljeno trajanje pohrane dokumenata. Na natpisu na prednjoj strani piše: „*šestog sata dana kad je mladi mjesec u hijaru, sunce je zašlo. Njegov čuvar bio je Ršp.*“ Ršp se odnosi na Mars, te se po tome kada bi Mars bio vidljiv u danu, ako je pomrčina potpuna, odredilo koja je pomrčina prikazana. To što se vidio Mars ujedno je dokaz da je pomrčina bila potpuna (de Jong & van Sold 1989). Na stražnjoj strani natpisa piše: „*Pregledane su dvije jetre. Opasnost.*“ Dramatičan učinak pomrčine vjerojatno je pojačao zebnju zbog tada aktualnih napada Naroda s mora.

U Asurbanipalovoj knjižnici u Ninivi (c. 650 BC) na jednoj je pločici prikaz neba. Ne zna se točno što prikazuje jer svaka interpretacija završava velikim kontroverzijama, ali sigurno je da prikazuje raspored zvijezda na noćnom nebu i to s velikom preciznošću. Danas se čuva u British museumu u Londonu. Još je stariji prikaz konstelacije na nebu (ili neba) disk iz Nebre u Njemačkoj. Zbog okolnosti otkrića (nelegalno iskopavanje u svrhu prodaje) nije potpuno jasan kontekst nalaza pa je i dalje predmet sporenja. Prema ostalim nalazima vraćenim od pljačkaša, predmet pripada brončanom dobu. No, zbog načina prikaza dio znanstvenika smatra da ne može pripadati brončanom dobu jer bi takvih prikaza moralo biti više (to je inače česta kritika nekih neobičnih nalaza) (Gebhard & Krause 2020, Pernicka i sur. 2020). Druga rasprava, možda znanstveno važnija i zanimljivija, vodi se u vezi s tim što je prikazano na predmetu. Prevladava teorija da predstavlja

specifičnu situaciju na nebu (Pernicka i sur 2020 i literatura tamo korištena), a postoji i teorija da je riječ o kalendaru (Dathe & Krüger 2018). Iz Asurbanipalove knjižnice (668. – 627. pr. Kr.) potječe i zvjezdani kalendar. U potpisu je Nab-Zugup-Kenu koji je živio tijekom vladavine Sargona II. (720. – 704. pr. Kr.) i Sennascheriba (703. – 680. pr. Kr.).

Razvoj astronomije i opažanje te bilježenje pojava na nebu jako je važan za percepciju i vremena i protoka vremena. Kao što je vidljivo u ranim zapisima, nije se poznavao „realan“ protok vremena nego se trajanje određivalo prema dojmu, a jedinice vremena kojima se mi koristimo jesu konsenzus i jako su ovisne o iskustvu. Tako se spominje da je kralj Enmebaragesi vladao 900 godina, a vladari prije potopa i znatno dulje (Magid 2006).

Otkrivanje vremena prije vremena – prapovijest i vrijeme

Vrijeme u arheologiji

Vrijeme je u arheologiji jedna od okosnica arheološkog istraživanja, a bez kronologija svaki je arheološki rad nezamisliv. No, odnos vremena i arheologije nije tako jednostavan kako na prvi pogled djeluje, niti je automatski međuovisan. Aspekt vremena u proučavanju daleke prošlosti potječe od druge polovice 19. stoljeća kada je C. J. Thomsen osmislio troperiodni sustav i kada su G. de Mortillet i O. Montelius izradili prve kronologije europske prapovijesti.

Prapovijest je prvo bila onkraj vremena, pa između vremena. No, vrijeme tek u 19. stoljeću postaje relevantno za prošlost. Već pola stoljeća poslije istraživanje prošlosti bez vremena je nezamislivo: *„Istraživanje prošlosti koje ne poznaje vremensku dimenziju je očito besmislica; prošlost je prošlost zbog mjesta koje zauzima na lenti vremena“* (Piggott 1959:63)

Vrijeme u arheologiji promatramo, dakle, iz dvaju kutova. Prvi, gore opisani je perspektiva zajednica iz prošlosti koje istražujemo i njihovo poimanje vremena i svijeta oko sebe, a drugi, možda ne važniji, ali svakako utjecajni na uočavanje i opisivanje perspektive tih zajednica, jest poimanje vremena u suvremenom svijetu, i, još uže, poimanje vremena samog istraživača te trajanja opažanih pojava.

Na engleskom govornom području pojmom prapovijesti prvi put se koristi Wilson (Škotska), 1851. u knjizi *The Archaeology and Prehistoric Annals of Scotland*, a 1862. izdaje knjigu *Prehistoric man. Researches into the Origin of Civilisation in the Old and the New World*. Definirao je prapovijest kao proučavanje povijesti neke regije prije pojave pisma, uočio je razlike u materijalu, pogotovo u željeznom dobu. Jedan je od prvih izvan Skandinavije koji je prihvatio i primijenio troperiodni sustav. Wilsonova primjena termina prapovijest gotovo je konsenzusom proglašena prvom primjenom troperiodnog sustava u britanskoj arheologiji (Trigger 2006: 133).

Jonh Lubbock je predlagao termin *antehistory*, prije povijesti. Lucas smatra da nije mogao ne biti nesvjestan homofonije sličnosti i implikacija s terminom *antihistory* koji bi još udaljio to razdoblje od razdoblja pisane povijesti i dao mnogo snažniji evolucijski prizvuk Lubbockovoj knjizi. Do danas ta razlika između povijesti i arheologije postoji i čini fundamentalnu šizmu između prošlosti i sadašnjosti (Lucas 2005: 123)

U idućim desetljećima pojam je široko prihvaćen i često u uporabi. Zainteresirani za istraživanje prošlosti i primitivnog načina života osnivaju Prapovijesna društva (*Prehistoric society*) od 70-ih godina 19. st. diljem Europe (Goodrum 2009: 27).

Prvo veće profesionalno društvo, uz zamisao o potrebi za međunarodnim kongresom, osnovano je na poticaj G. de Mortilleta i E. Larteta 1867. i zvalo se *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*. Oni su smatrali da se istraživanje prapovijesti razlikuje od ostalih arheoloških istraživanja, a da prapovijest pritom ne pripada ni geologiji ni paleontologiji. (Goodrum 2009: 28). Nedugo nakon, 1869., u Berlinu R. Virchow osniva *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. U sljedećim godinama u Njemačkoj se osniva još društava i časopisa (za opširniji pregled Njemačke, te ostalih europskih zemalja vidjeti Goodrum 2009). U Beču se 1878. osniva *Prähistorische Kommission*. Početkom 20. stoljeća osniva se više nacionalnih organizacija za prapovijest. Zloglasni nacistički ideolog G. Kossina je osnovao 1909. *Deutsche Gesellschaft für Vorgeschichte* (poslije će se preimenovati u *Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte*). U Austriji je 1913. Oswald Menghin utemeljio *Wiener Prähistorische Gesellschaft* (Goodrum 2009: 31–32). Lik i djelo Oswalda Menghina te bečka škola prapovijesti okolina je u kojoj se razvija arheologija u Hrvatskoj i ostalim zemljama bivše Jugoslavije.

Pojam prapovijest upotrebljava se i za označavanje bilo kojeg vremena prije pisma, uključujući i geološka razdoblja, odnosno razdoblja prije pojave hominina, a primjerice Turner (2007) implicira da se isti epistemološki problemi odnose na sva razdoblja prije pojave pisma, neovisno o tome je li hominin prisutan ili nije. Turner navodi da nekoliko prirodosnanstvenih disciplina pruža znanja o prapovijesti, a to su geologija, paleontologija, evolucijska biologija, kozmologija i arheologija (Turner 2007: 10). Postoje ograničenja stjecanja znanja o prošlosti koja ne postoje pri stjecanju znanja o sadašnjem svijetu. To je epistemička asimetrija ili neujednačenost u znanstvenoj spoznaji (Turner 2007: 10). Glavna asimetrija koja dominira proučavanjem prapovijesti je asimetrija između prošlosti i sitnoga. Prošlost je sveobuhvatni globalni prostor koji je neuhvatljiv i s kojim se ne može baratati niti ga se može replicirati, dok je sitno nešto što nam je vidljivo, dohvatljivo i čime možemo manipulirati, eksperimentirati, pa i replicirati (Turner 2007). Osvijestimo li si tu asimetriju, postaje jasnije što mi zapravo promatramo, a što na temelju toga donosimo, odnosno mislimo da donosimo.

Turner također istražuje i navodi vremensku asimetriju znanja koja se očituje u činjenici da mnogo više znamo o prošlosti nego o budućnosti, primjerice, znamo tko je pobijedio na parlamentarnim izborima 2024., ali ne znamo tko će pobijediti na predsjedničkim izborima 2024. Iako se na prvi pogled objašnjenje za vremensku asimetriju znanja čini logičnim jer se sve to u prošlosti dogodilo, a u budućnosti još nije, postoji i drukčije objašnjenje navedene asimetrije. Jedno je da postoje sustavi bilježenja prethodnih događaja, ali da ne postoje sustavi i kodovi predbilježenja budućih događaja (Turner 2007: 16). Kada bi postojali, naša bi zbilja bila bitno drukčija.

Zajednički je nazivnik svima to što su ljude iz daleke prošlosti smatrali isključivo divljacima dosta slabih kognitivnih sposobnosti. I to je jedna paradigma koja je postala osnova arheološkog zaključivanja. Termin prapovijest to je podrazumijevao i, nažalost, i dalje to čini. Ne možemo izbjeći staru izreku *nomen est omen* i u ovom slučaju omen je derogatorni i zastranjujući. Primjenjivost pojma prapovijest na sve zajednice koje se ne koriste pismom neopisivo je rasistički utemeljena i potpuno znanstveno pogrešna jer sve zajednice, uključujući i suvremene koje se ne koriste pismom, definira kao takve. Čak je pravilnije

kada popularni mediji prapoviješću nazivaju razdoblja geološke prošlosti u kojima nije bilo čovjeka ni njegovih predaka na Zemlji (primjerice Palmer 2016, Kozina 2016), iako termin prihvatimo li McCallovu argumentaciju, zapravo nikako nije prikladan za korištenje.

Koncepcija prapovijesti je nakaradna. Povijest se temelji na dokazima. Po toj logici, prapovijest bi se odnosila na vrijeme za koje nema dokaza. McCall predlaže naziv povijest prije pisma, ili povijest zajednica koje se ne koriste pismom. (McCall 1973). Prije 50 godina McCall je primijetio kako je H. E. Barnes (1925) možda prerano zaključio da se termin prapovijest u preciznoj terminologiji zamijenio terminom povijest prije pisma. Uistinu je uranio, i to barem stotinu godina, jer se lagodno i stručno upotrebljava i danas. Nažalost, Barnesov zaključak da stara povijest počinje s paleolitikom (Barnes 1925:20) očito je bio daleko ispred svojeg vremena. U novije se vrijeme aktualizirala rasprava o prikladnosti pojma, pa je tako 2013. objavljen zbornik *Death of prehistory: Reforming the Past, Looking to the Future* u kojem se ističe ne samo neprikladnost termina prapovijest nego i neprikladnost objasnidbenog modela proučavanja prapovijesti kojem se zapravo mnogim zajednicama na Zemlji niječe povijest i povijesni identitet (Schmidt & Mrozowski 2013).

Rasprave o biti i prikladnosti pojma prapovijest hrvatsku su arheologiju zaobišle, rasprava je ostala u terminološkim sferama pa se tako, primjerice, na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu primjenjuje termin prapovijest, a u dva kilometra udaljenom Arheološkom muzeju u Zagrebu istovremeno se upotrebljava naziv pretpovijest.

Izrazi za druga razdoblja povijesti, poput „moderan“, često su se propitivali i redefinirali, ali periodizacije poput kamenog doba i prapovijesti dalje su u uporabi kao da su samorazumljive oznake na linearnom putu univerzalne ljudske povijesti (Maynes & Waltner 2012). S „trećom znanstvenom revolucijom“ u arheologiji i naletom neopozivitizma čini se da je i riječ prapovijest ponovno postala struci samorazumljiva, a uhu i tipkovnici ugodna.

Prapovijest je najmlađe arheološko razdoblje jer je najkasnije definirano, te je za dobro definiranje razdoblja prije pojave pisma mnogo važnije propitivanje i redefiniranje, nego nakrcavanje „dokaza“ na pretpostavljenu linearnu lentu razvoja.

Vremenski perspektivizam

Vremenski perspektivizam u arheologiji razvijen je na temelju ideje da opažanja u okvirima različitih vremenskih ljestvica donose drukčije interpretacije te da mijenjanje granica vremenske ljestvice mijenja uočavanje određenih procesa (ističe ih ili smanjuje). Arheolozi poput L. Binforda, G. Baileya i R. Foleya smatrali su da ta spoznaja može pomoći uočavanju dugotrajnijih procesa u arheološkom zapisu. Svi su arheološki podatci palimpsest – kumulativni ostatci različitih procesa iz prošlosti. Palimpsest nije kompatibilan sa slojevima koje određujemo, on ne odražava linearno taloženje, nego odražava puno neuredniju i zbrkaniju sliku.

Postoji veza između vrste podataka koje možemo dobiti i istraživačkih pitanja koje možemo postaviti.

Vremensku ljestvicu često razvlačimo da odgovara našem lokalitetu, a problematiku često svodimo na jedan ili više uzoraka.

- Jedan datum ili serija datuma često postaje *proxy* za datiranje cijelog sloja, nalazišta ili čak određenog tipa artefakta.
- Unatoč otkriću radiokarbonskog datiranja, sve donedavno bilo je vrlo malo pokušaja da se utvrde biografije artefakata i slojeva koji do nas dolaze kao dio palimpsesta.
- Opažanja na određenoj vremenskoj ljestvici daju drukčije rezultate ovisno o tome koliko raširimo ljestvicu.

Vidljivi ostatci iz prošlosti dio su sustava u različitim razdobljima, bez obzira na to je li bilo fizičkih intervencija na njemu ili nije. Ako su arheološki ostatci vidljivi, onda postoji odnos zajednice i njih, čak i ako ih one odluče zanemariti.

- Stonehenge nije samo prapovijesni spomenik, on je i rimski i srednjovjekovni i suvremen i ljudi svakog od tih razdoblja odredili su svoj odnos prema njemu (Lucas 2005: 35). Ako ništa drugo, odluka da ga ostave utjecala je na njegovu budućnost i sadašnjost.
- Neki arheološki ostatci postanu nevidljivi u zemlji, ali i dalje ljudi mogu imati odnos prema njima. Arheološki ostatci su dinamični, ako su i zakopani u zemlji i zaboravljeni, mogu se pojaviti na površini pri oranju, kopanju temelja za kuću, promjeni toka rijeke, u poplavama, klizištima, potresima itd., znači u svim onim

prirodnim procesima i ljudskim aktivnostima koje su prisutne na Zemlji tisućama, a neke i milijunima godina. Zbog toga je pogrešna pretpostavka da ostatci iz prošlosti nemaju vremensku poveznicu sa sadašnjošću (Lucas 2005: 37). Svaka intervencija na arheološke ostatke postaje dio tog ostatka. Tako će i arheološka iskopavanja lokaliteta za budućnost označavati jednu fazu korištenja tog prostora (Olivier 2013).

Živimo u gradovima čija urbana infrastruktura u velikoj većini potječe iz devetnaestog stoljeća; naše su kuće stare 20, 30, 50, pa i stotinu godina, a ni sav naš namještaj nije nov. Automobili se ne mijenjaju svake godine. Materijalnost „trenutačne“ sadašnjosti uvelike je sastavljena od stvari iz prošlosti. Ta prošlost može biti više ili manje nedavna, ali kreacije sadašnjeg trenutka —one današnjeg dana—imaju samo maleno mjesto u sadašnjem materijalu stvarno zasićenom prošlost(i). Sadašnjost je uvijek bila viševremenska, a iznad svega nikada nije bila mlada, nikad potpuno aktualna (Olivier 2013).

Iako je vremenska komponenta samorazumljiv i temeljni dio arheološkog istraživanja, u počecima arheologije uopće se nije tako percipirala. Vremenska komponenta u arheologiji postaje važna nakon razvoja troperiodnog sustava C. J. Thomsena te prvih kronologija G. de Mortilleta i O. Monteliusa. Oni su smatrali da su različiti skupovi nalaza odraz različitih vremenskih faza u razvoju čovjeka i njegove kulture. Suprotno, iako je tada jednakovrijedno objašnjenje bilo da je riječ o ostacima istovremenih zajednica koje se razlikuju po svojim kognitivnim sposobnostima i kulturnim dostignućima.

U standardnom arheološkom radu i istraživanjima, vrijeme se često doživljava kao čvrsta okosnica i nepromjenjiva kategorija. U arheologiji se ističe da su vrijeme i prostor neodvojivi. No, vrijeme i prostor su neodvojivi u percepciji svakoga čovjeka i svake naše aktivnosti. Jednako tako, svaka je društvena situacija temporalizirana, odnosno svaka sadržava komponentu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

U arheologiji, koliko god da je mjesto neodvojivo od vremena, toliko je i u određenom mimoilaženju koje nismo uvijek u stanju automatski percipirati. Ta je asimetrija između prostora i vremena u arheološkom zapisu najproblematičnija ako se ne uoči i ako se ne uključi u arheološku interpretaciju. Možda je ta asimetrija i problematična upravo zato što se vrijeme definira u odnosu prema mjestu. Mi iskopa-

mo ili prikupimo artefakte, ostatke objekata. Ali ono što ne iskopamo životni su vjekovi kuća, predmeta, njihove promjene. Shvaćanju tog problema može nam pomoći način na koji F. de Saussure opisuje jezik kroz partiju šaha u kojoj je stanje u igri stanje jezika, vrijednost figura ovisi o položaju na ploči, kao što jezični element dobiva vrijednost u odnosu na ostale dijelove sustava koji je trenutačan, i promjenjiv od situacije do situacije, ali vrijednosti ovise o nepromjenjivom dogovoru – pravilu igre. Ako se onaj koji proučava jezik stavi u dijakronijsku perspektivu, više ne proučava jezik, nego promjene koje se događaju u jeziku (de Saussure 2000). Zbog toga se služimo kronologijom kako bismo mogli zaključiti kojem vremenskom odsječku nešto pripada. Razlike u materijalu prevode se u razlike u kronologiji. Prostorna varijabilnost je osnova zaključivanja vremenske varijabilnosti: ispod je starije, iznad je mlađe; razlike u izradi ili ukrasu određuju se kao razlike u razdoblju. Zbog toga se trebamo zapitati je li to uistinu točna reprezentacija arheološke građe i arheološkog zapisa? (Lucas 2005: 33).

Promjenjivost vremenske ljestvice

Početak tehnologije, pa i početak „čovječanstva“ označuje se početkom dokumentiranog modificiranja kamena i oblikovanja u iskoristiviji predmet za obavljanje poslova – oruđe. Unatoč vjerojatnoj pretpostavci da su se čovjekovi predci koristili predmetima iz okoliša za pomoć pri različitim aktivnostima (uostalom kao i životinje danas) to su aktivnosti za koje dokazi nisu mogli biti očuvani zbog raspadljivosti materijala kao što su granje, drvo i kosti. Tako se najstariji pronađeni ostatci kamenog oruđa uzimaju kao znanstveno utemeljen datum početka tehnologije. To je datum koji se pomiče kako se razvijaju metode datiranja te pojavljuju novi rezultati istraživanja koja su ciljana i usmjerena na potragu upravo za najranijim tehnološkim dokazima. Do polovice 90-ih godina 20. st. smatralo se da je najstarije oruđe staro oko 2 – 2,5 milijuna godina. Nakon istraživanja 1992. – 1994. objavljen je rad 2000. godine u kojem se najstarije oruđe datira na 2,6 milijuna godina (Semaw 2000). Razlike se tako daleko da se na jedva zamislivoj udaljenosti na vremenskoj ljestvici ne čine toliko velike, ali samo ta razlika označuje vremenski razmak koji je veći od cijelog trajanja boravka modernog čovjeka u Europi (gotovo dvostruko), 10 puta dulje od najranije zabilježene zemljoradnje, 1000 puta starije od vladavine kralja Zvonimira. Dakle, samo je ta razlika u dataciji toliko puta starija. Onda je cijelo desetljeće i pol „bio mir“. Publikacije i udžbenici su se prilagodili.

Danas imamo arheološke dokaze o starosti oruđa od 3,3 milijuna godina. Potječu s nalazišta Lomekwi (Harmand i dr. 2015). Ta se razlika u isto vrijeme čini i velikom i ne tako velikom, opet zato što nismo u stanju percipirati tolike vremenske raspone jer je percepcija vremena ponajprije definirana našim iskustvom i pamćenjem koje je prije svega kratkotrajno. Razlika između 2,6 i 3,3 milijuna godina je sedam stotina tisuća godina, 70 puta veća od razlike između najranije zabilježene zemljoradnje, 7000 puta veća od razlike između vremena vladavine kralja Zvonimira i danas.

Kada želimo izraziti koliko je dugo kameno oruđe bilo u upotrebi kao dominantna sirovina za proizvodnju oruđa i oružja, opet možemo izraziti samo relativno neprecizan broj od 3,3 milijuna godina jer je toliko trajala navedena dominacija. Kameno oruđe počinje izlaziti iz upotrebe tek s proizvodnjom bronce što se odigralo prije otprilike dvije i pol tisuće godina. Te se dvije i pol tisuće godina u iskazivanju starosti najstarijeg oruđa na nekoj vremenskoj crti ne mogu niti iskazati jer je rezolucija premala. Opet, tako velike vremenske razmake često uzimamo „zdravo za gotovo“, kao da naši zaključci polaze upravo iz dubinskog razumijevanja protoka velike količine vremena, a ne kao u biti apstraktne i nedokučive koncepcije. Razvoj metoda datiranja proistekao iz prirodnih znanosti također daje lažnu sigurnost u pouzdanost izrađenih i ažuriranih kronologija. Za ovo je bitno istaknuti da je kameno oruđe čovjekov suputnik i glavni suradnik bilo najmanje 3,3 milijuna godina i kao takvo sudjelovalo u različitim tehnološkim, društvenim i infrastrukturnim inovacijama tijekom toga vremena. U proteklih 2,5 tisuća godina uloga kamena se znatno promijenila, te se kao sirovina za izradu oruđa potpuno i izgubila, ali u kolektivnom pamćenju ljudi kao da se to dugotrajno znanje akumuliralo i koncentriralo te transformiralo u snažnu simboličku ulogu koja se može pratiti u mnogim svjetskim mitovima, običajima i vjerovanjima sve do suvremenog doba.

Na neolitik gledamo kao na relativno homogeno razdoblje, a samo neolitik na ovom području traje 1600 godina, što je vrijeme od prije pada Rimskog Carstva do danas.

Definicija prijelaznog razdoblja između dvaju razdoblja ovisi o rezoluciji koja je dostupna za to određeno razdoblje, pa se kao prijelazno razdoblje označuje doba od 5, 50, 500, 50000 ili čak 50 0000 godina

kao u slučaju prelaska donjeg na srednji paleolitik. Druga su krajnost pokušaji utvrđivanja kronologija i „biografije” kuća iz razdoblja neolitika od po nekoliko desetaka godina ili manje, koristeći se serijama datuma kao vrlo preciznim odrednicama (Vuković 2023).

Ako pretpostavimo da podatci iz arheološkog zapisa pripadaju istom vremenskom kontekstu, ako ih promatramo kao neki zajednički prosjek dobiven metodama datiranja, hoćemo li potpuno pogriješiti? Dva su glavna smjera temporalne pogreške interpretacije:

pretpostaviti da predmeti u sloju **pripadaju** istom kontekstu
ili

pretpostaviti da predmeti u sloju **ne pripadaju** istom kontekstu.

Ovo je samo naizgled proturječno. U prvom slučaju, ako pretpostavimo da predmeti u sloju pripadaju istom kontekstu i istom vremenu, zanemarujemo trajanje predmeta u objektu i objekta samog kako nam je na prethodnim stranicama prikazao Olivier (2013). To i nije tolika pogreška jer su u jednom vremenskom odsječku sve te pojave funkcionirale zajedno. No, u tom slučaju zanemarujemo nastanak života i formiranja sloja nakon što su neki objekt ljudi napustili. Taj se objekt i inventar u njemu ne omata zaštitnom folijom koja zamrzava njegovu strukturu, nego nastavlja živjeti kroz vremena i do njega dopiru ostatci tog vremena – vjetar će nanijeti novine i praznu ambalažu, djeca će donijeti igračke, netko će baciti svoje smeće. Dokle god objekt stoji i polako se raspada, on se i obnavlja novim pridošlicama. To je dio biografije objekta koji se često zanemaruje. U drugom slučaju pogreška nastaje ako predmet koji, prema našim klasifikacijama, odbacimo kao nemoguć te time odbacujemo i pouzdanost konteksta. Jer, kao što je poznato, predmeti mogu imati produljeni vijek trajanja i pobuđivati zanimanje ljudi koji ih prikupljaju i čuvaju čime oni nadilaze vremenske okvire i kronologije.

Prošlost kao mjesto

Isprepletenost prostora i vremena je sveprisutna, pa i u ovoj knjizi, ali osim lokacije prošlosti na nekoj zamišljenoj mapi vremena, neki dijelovi prošlosti (ili svi) mogu biti (ili jesu) točke konvergencije različitih razdoblja, i doslovni mostovi koji dio prošlosti prebacuju u budućnost. U tom multiverzumu mogućnosti od pojedinačnih predmeta i kuća koje smo malo prije opisali do cijelih korpusa saznanja i

spoznaja, odabrat ću kao most razdoblje srednjega vijeka. Teme vezane za prošlost koje su tada bile zanimljive pobuđuju pozornost do današnjih dana. Jedno od tih skupina tema su i zanimanje za mjesta, ljude i događaje opisane u Bibliji i ostalo u vezi s kršćanstvom. Uz standardne umjetničke i književne oblike taj je interes potaknuo razvoj koncepcije putovanja vezanih za stvari iz prošlosti tako da i prošlost postaje mjesto putovanja – putovanja u prošlost. Razvija se oblik putovanja koji će imati uistinu velike i dalekosežne utjecaje i na koncepciju putovanja, ali i na pojedince, zajednice, zemlje. To su hodočašća. Hodočašće je putovanje potaknuto vjerskim razlozima, ali i dio putovanja i niz praksi vezanih za materijalnu kulturu. Praksa hodočašća poznata je još od kasnoantičkog razdoblja, od mnogobrojnih primjera predmeta vezanih za ta putovanja ovdje spominjem hodočašničku ampulu sv. Mene iz 6. ili 7. st. koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (Ivčević 2020). Putovanje je trajalo nekoliko tjedana, bilo je organizirano s postajama na putu na kojima se noćilo. Popularna odredišta bila su Rim, Compostela, i, naravno, najpopularnije i najudaljenije, Jeruzalem. Na svojem cilju hodočasnici su kupovali relikvije ili uspomene, neki su urezivali svoja imena u zidove građevina koje su posjećivali. S putovanja su se donosile i relikvije i tako su preko hodočašća predmeti iz prošlosti ili priče iz prošlosti došli u sadašnjost i otišli u budućnost! Ovdje donosim jedan lokalni primjer, i to baš s prvog opisanog hodočašća iz Hrvatske – iz Dubrovnika. Očuvan je iz 843. godine u *Anali di Ragusa* – svećenik Ivan putovao je u Jeruzalem venecijanskom lađom da pohodi Kristov grob – donio je komadić platna u koje je bio umotan nakon rođenja (Peričić 1984), danas se nalazi u trezoru dubrovačke biskupije, naziva se relikvijar Isusove pelenice i jedanput na godinu iznosi na festu sv. Vlaha. Iz 9. stoljeća također se spominje hodočašće trojice hrvatskih knezova. Iz 1022. zabilježeno je kako se opat sv. Gerard na putu u Svetu Zemlju ukrcao na trgovački brod u Zadru. On zbog lošeg vremena nije oputovao, ali svejedno ostaje svjedočanstvo planiranog puta (Peričić 1984). U 12. i 13. stoljeću kada kršćanstvo prelazi iz „asketskog“ u „civilno i socijalno“ postupno hodočašća prelaze u javnu sferu, sve više ljudi kreće na putovanja (Ladić 2020) i od 14. stoljeća među hodočasnicima više nema razlike ni po statusu ni po spolu.

Hodočašća su bila pokretač putovanja preko cijele Europe, to je uistinu bio srednjovjekovni turizam i srednjovjekovne turističke rute u gotovo poznatom suvremenom obliku. S područja hrvatske obale imamo dvije vrste podataka o hodočašćima: podatke o građanima dalmatinskih gradova koji su odlazili na hodočašća i zapise hodočasnika iz raznih zemalja koji su se zaustavljali na području Hrvatske (Dalmacije, Slavonije) i opisivali gradove i ostatke.

U prvoj polovici 14. stoljeća, prema oporukama, bilo je 103 hodočašća iz Šibenika u Europu i Malu Aziju. Iz Šibenika je samo tijekom 15 godina u drugoj polovici 15. stoljeća zabilježeno 68 hodočašća u Rim, Compostelu i Jeruzalem, koji su bili najpopularnija odredišta općenito, pa i građanima hrvatskih gradova na obali, ali odlazilo se, u manjem broju i na mnoga druga, kraća i bliža mjesta hodočašća. Također su očuvani i smjerovi hodočašća iz Šibenika u razdoblju od 1451. do 1469. (Kolanović 1982). Slobodna žena Maruša iz Dubrovnika išla je na hodočašće u Svetu Zemlju 1394. o čemu imamo zapise u oporuci koju je izradila nakon povratka (Lonza 2017). Hodočasnice nisu bile rijetka pojava, ali svejedno su izazivale pozornost te ih se nazivalo i „tumarajućim ženama“ jer su iskoračile iz svojih zadanih uloga, unatoč iskazivanju pobožnosti (Lonza 2017). Udio žena među hodočasnicima s istočne jadranske obale bio je od četvrtine u Zadru (Ladić 1993) do gotovo polovice u Šibeniku (Kolanović 1982). Običaj je bio oporučno ostaviti novac za odlazak na hodočašće nekoga drugoga što je omogućilo putovanja pojedincima koji si sami ne bi mogli priuštiti (Ladić 2022).

Uz venecijansku rutu za Jeruzalem, hrvatska je obala bila na ruti hodočašća i za Rim i tako tijekom 14. i 15. stoljeća dalmatinski gradovi na obali postaju mjesta susreta s ljudima raznih profila iz cijele Europe što je znatno utjecalo na dinamiku njihova razvoja. Otvaraju se mnogobrojna konačišta – gostinjske sobe, patricijske palače, samostanske sobe (Ladić 2020). Putnici ostavljaju svoje tragove, materijalne i nematerijalne, pa je tako očuvan hodočasnički grafit iz 15. stoljeća u Poreču. Danas se potpis turista na zidu ili građevini smatra vandalizmom. Hodočasnici bilježe svoje dojmove i uspomene s puta, pa je tako očuvan niz putopisa, priča o stranim krajevima, ljudima, životinjama i događajima. Jedan od očuvanih putopisa je onaj Margery Kempe iz 1413. Conrad von Grunenberg iz 15. stoljeća proveo je 33 tjedna na

putu do Jeruzalema. Svoj put je prikazao kroz slike gradova koje je posjetio na putu 1487. godine. Tako su među slikama Poreč, Zadar, Biograd, Šibenik. Posebno je vrijedna slika Biograda na moru, koja zapravo prikazuje ruševine koje su još stajale nakon potpunoga mletačkog rušenja grada 1125. godine (iako je naselje djelomično funkcioniralo u međuvremenu), pa nam je taj crtež vrijedan izvor za moguću rekonstrukciju izgleda Biograda u vremenu dok je bio hrvatski kraljevski grad (<https://w.wiki/BV5i>).

Koncepcija hodočašća također podrazumijeva isprepletanje raznih motiva – vjere, politike, zanimanja za prošlost, a uključuje i suvenire – predmete iz prošlosti i tadašnje sadašnjosti u buduću sadašnjost.

Uz hodočašće, razvija se novi oblik putovanja, onaj koji će promijeniti svijet i donijeti nemjerljivu štetu cijelim kontinentima i milijunima ljudi – kolonizatorska putovanja. Vinko Paletin, dominikanac s Korčule, u 16. stoljeću boravio je na Yucatanu o čemu je objavljivao radove. U radu iz 1559. *Rasprava o pravu i opravdanosti rata što ga španjolski vladari vode protiv naroda Zapadne Indije*, koje je posvećeno argumentaciji u korist rata, donosi opise majanskih građevina i piramida na Yucatanu i pripisuje ih Kartažanima te smatra da su Kartažani otkrili Ameriku prije Kolumba jer primitivni narodi koji su ondje sigurno nisu bili u stanju izraditi takvo što (Paletin 1559 (1994)). Također donosi crtež (Petrić 1998: 150), što je možda i najstariji hrvatski arheološki crtež. To nam daje priliku da se zamislimo nad standardnim odbacivanjem ikakve veze pitanja kolonijalizma s nama i našim područjem.

Hodočasnička su putovanja jedan od motiva za pojačan razvoj interesa za antičke starine na svim područjima tijekom 14. i 15. stoljeća. Međutim, iz razdoblja srednjega vijeka ima dosta zapisa o starinama na jadranskoj obali što je prikupio i opisao Nikša Petrić (Petrić 1998), a ovdje ih izdvajam nekoliko. Uz već spomenutu Isusovu pelenicu, spominje se legenda o ženi koja je pronašla grob sv. Krševana tijekom radova u polju na mjestu koje se zove Stari Zadar. Položaj se spominje i u dokumentu iz 1072. godine (Petrić 1998: 139).

Detaljan opis arheološke baštine iz 9. stoljeća jest opis bazilike sv. Marije Formoze u Poreču koji je sastavio ravenski svećenik Angellus (Petrić 1998: 140). Pula se spominje u Danteovoj *Božanstvenoj komediji*, u 9. poglavlju – Pakao, a Michelangelo je nacrtao slavoluk Sergijeveca (Petrić 1998). Ciriaco Pizzicoli izdaje djelo *Epigrammata reperta per*

Illyricum koji je jedan od najstarijih kataloga rimskih natpisa uopće. On je posjetio Dalmaciju 1436. te je odande objavio 57 natpisa. Sastavio je i dva svoja natpisa – u Kneževu dvoru i na Onofrijevoj česmi u Dubrovniku. Njegovo djelo označuje početak sustavnog sakupljanja spomenika u Dalmaciji. Nakon njega Juraj Benja, Petar Čipoko, Marin Restić i drugi počinju prikupljati i bilježiti spomenike (Petrić 1998).

Putovanja u prošlost nisu bila izum ni novost u srednjem vijeku. Herodot se uzima kao primjer rane koncepcije opisivanja zemalja, ljudi i pojava koje je susretao na svojim putovanjima i preko kojih donosi novu koncepciju prošlosti – ne više vlasništva vladara, nego zajedničkog dobra čovječanstva, i Grka i barbara (Schnapp 1996:43). Svojim interesima, načinima zapažanja, razumijevanja i prepričavanja stvorio je okvir za povezivanje prošlosti i sadašnjosti koje možemo definirati kao geohistorija i ekohistorija (Schnapp 1996). Njegovo otkriće „mudrosti nepoznatih“ bilo je ključno za razvoj grčke civilizacije, smatra Momigliano, jer iako je bio svjestan posebnosti Grčke, doživio je i shvatio postojanje i važnost različitosti.

Pauzanija, u 2. st. bio je antikvar, a ne povjesničar, i zapravo donosi poveznicu između tradicije i materijalnih ostataka. Njegovo djelo *Vodič po Heladi* donosi opise starina i suvremenih spomenika. Opisuje Tirint i Mikenu, Atrejev grob, kiklopske zidine i ne krije impresioniranost viđenim. Izrađuje kronologiju građevina koja je podudarna s mitologijom. Novost u njegovu djelu je interpretacija za koju on ne traži kontinuitet nego razlog prekida. Primjerice, kod Homera piše da je u junačko doba sve oružje bilo izrađeno od bronce, a mačevi u hramovima to potvrđuju, i time Pauzanija donosi vezu između tradicije i predmeta uz potrebu za verifikacijom zaključaka. Izvori informacija su mu priče i osobno (vizualno) iskustvo.

Gotovo 700 godina prije Tukidid je također opisivao Mikenu, no s posve drukčijim dojmom – navodi kako je teško povjerovati da je to malo i nepoznato naselje bilo središte nečega što znamo da je bilo tako veliko i moćno u vrijeme Trojanskog rata (Schnapp 1996). To nam pokazuje koliko je važan dojam za procjenu vrijednosti nekih ostataka. Iako kaže da je Homer možda malo pretjerao, ne sumnja u njegove opise i važnost razdoblja Trojanskog rata. Uz opise Mike-
ne, Tukidid se najviše približio arheologiji uočavanjem da se pripadnost određenoj skupini može odrediti prema materijalnim ostacima,

zasnovanim na sličnostima pronađenih predmeta s današnjima, što je, po Schnappovu mišljenju, jedno od osnovnih pravila arheologije. Navodi da su i Feničani i Karijci imali jednako intenzivne piratske aktivnosti po otocima. To je potvrđeno nakon nedavnog rata kada su Atenjani službeno očistili Delos, u sklopu čega su iskopani svi grobovi. Pola od svih grobova pripadalo je Karijcima, kao što je vidljivo iz oruđa i metode ukapanja koji su i danas isti kod Karijaca (Schnapp 1996: 26). Po Schanppovu mišljenju, upravo je to trenutak u kojem drevni spomenik (predmet) ne označuje samo simbol moći i legitimiteta nego postaje dio povijesti i arheologije (Schnapp 1996: 27). Ali ni Tukidid ni mnogi nakon njega tome nisu pridavali važnost. Tukidid je bio vrlo sumnjičav ne samo prema mogućnostima stjecanja znanja o dalekoj prošlosti, nego uopće i prema vrijednosti takve prošlosti: „Jer iako sam to smatrao nemogućim, zbog svoje udaljenosti u vremenu, steći stvarno precizna znanja o dalekoj prošlosti ili čak o povijesti koja je prethodila našem vremenu, nakon što sam se osvrnuo na to doba koliko god mogu, svi me dokazi navode na zaključak da ta razdoblja nisu bila važna ni po ratovanju ni po bilo čemu drugome.” (Thuc. I, 1 preuzeto iz Schnapp 1996)

U 15. i 16. stoljeću, i na našim prostorima Troja je bila fascinacija i inspiracija.

Marulić, šecujući po ruševinama Salone, sjetno razmišlja o tome kolika je nekoć bila slava našeg očinskog tla i priziva poznate Vergilijeve stihove. Pjesnička reminiscencija Troje za Marulića znači mitsko povijesnu matricu komparativnog značenja: Troja – Rim i Salona – Split, tj. napuštanje srušenoga grada i osnutak novoga, kontinuitet i održavanje (Lučin 2012, Petrić 1998). Takav odnos i istovjetno značenje za Iliju Crijevića jest na relaciji Epidaur – Dubrovnik, što on i opisuje u svojem spjevu *De Epidauru* (Petrić 1998). Dakle, Troja postaje prijenosnica simboličkog odnosa prema prostoru i identitetu.

Srednjovjekovni su dokumenti izvori, ne samo za fakte, nego i za ocrtavanje duha vremena i pozicije samog autora. U srednjem vijeku i ranom novom vijeku isprepleću se kršćanstvo, vjerovanje u čudesa i čudesna bića, događa se ekspanzija putovanja povezana s vjerom, znatiželjom, osvajanjima, pustolovinama bogatih. Sjever Europe upoznaje jug, a jug saznaje o sjeveru. Da u srednjem vijeku nije bilo zanimanja za predmete i događaje iz prošlosti, ti predmeti i zapisi

vrlo vjerojatno ne bi preživjeli do suvremenog doba u onom obliku u kojem ih mi danas imamo i možda bi slika naše prošlosti temeljene na pisanim izvorima bila bitno drukčija. Primjer značenja Troje i prijenosa važnosti o kojem govori iduće poglavlje još je dojmljiviji od primjera hodočašća.

